

Daiva ATKOČAITYTĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas

KIRČIO ATITRAUKIMAS PIETŲ ŽEMAIČIŲ RASEINIŠKIŲ TARMĖJE

1. Pietų žemaičių raseiniškių tarmė kirčiavimo atžvilgiu yra labai įvairi. Kapitaliniuose dialektologijos veikaluose tradiciškai skiriami trys raseiniškių kirčiavimo plotai:

1) pietinis pakraštys ir vakarinė dalis, kur kirtis esąs visai neatitraukiamas ir kirčiuojama panašiai kaip bendrinėje kalboje, pvz.: *àšr̥ | k̃ã ul è s | šé.rdaŭ* // „aš kiaules šerdavau“ (Lenkčiai); *grãžĩ | dúo.nà¹ bũwa | puĩkĩ |* // „graži duona buvo, puiki“ (Várlaukis); *tàs knĩ · g à s | | jĩe i . dẽ.gĩ, dàwa² |* // „tas knygas jie ir degindavo“ (Eidintai);

2) plotas, kur atitraukiama iš trumposios galūnės į ilgąjį priešpaskutinį skiemenį, pvz.: *tum . gr ū o v ū | bĩgat | wandũ³ |* // „tuo grioviu bėgo vanduo“ (Nemākščiai); *negalĩeje suprãstẽ | ka . jĩsãĩ | daba | túoke | k à l b à | šnãk |* // „negalėjo suprasti, kad jis dabar tokia kalba šneka“ (Stunguriai); *ta . bj á ur ĩ | búo, bã | pė.rsi, vėrtusi³ | grãžã |* // „ta bjauri boba persivertusi gražia“ (Nemākščiai);

3) plotas, kur atitraukiama iš trumposios galūnės į bet kokio ilgumo skiemenį, pvz.: *á.jẽ du . gĩ r t ĩ |* // „ėjo du girti“ (Týtuvėnai); *uo . àš | tada pĩ . k s t ū | pašũtu, sé⁴ |* // „o aš tada pykstu pasiutusiai“ (Krāžiai); *pjã.un | su . d á l g ū | ĩr çe . r é ŋ k ĩ | susĩ . l ě . ņ . kes |* // „pjauna su dalgiu ir čia renki susilenkęs“ (Būtkiškė); *á . čũ diẽvu | aštũonez . dẽ . šĩmst | jau . a n̄ tr ū s m æ t ū s | sulá . ukãũ |* // „ačiū Dievui, aštuoniasdešimt jau ant-rus metus sulaukiau“ (Krāžiai).

2. Reikia pasakyti, kad šiek tiek skiriasi LKA ir kituose dialektologijos darbuose žymimos kirčio atitraukimo ribos.

LKA nurodomas sąlyginio kirčio atitraukimo plotas tęsiasi apytiksliai nuo Gervėnės, Vidūklės, Adomaičių iki tarmės ribų su pietų žemaičiais varniškiais ir vakarų aukštaičiais šiauliškiais (žr. LKA II 105 žemėl.).

Z. Zinkevičius ir V. Grinaveckis sąlyginio kirčio atitraukimo ribą raseiniškių tarmėje nukelia toliau į pietus. Pavyzdžiui, Z. Zinkevičius „Lietuvių dialektologijoje“ nurodo, kad sąlyginis atitraukimas prasideda už linijos, einančios pro Žemaičių Naumiestį, Pajūrį, Skaudvilę, Vidūklę, Ariogalą (Z i n k e v i č i u s 1966, 32; dar plg. Z i n -

¹ Moteriškosios giminės *a* kamieno vardininko galūnė gauna šalutinį distinktyvinį kirtį.

² Būtojo dažninio laiko priesaga *-dav-* dažnai gauna šalutinį morfologinį kirtį.

³ Junginiai su kirčiuotu priešdėliu *per-* (*par-*) dažnai išlaiko šaknies kirtį.

⁴ Ilgieji pokirtiniai skiemenys, kuriuos sudaro balsinės fonemos, gauna šalutinį nukeltnį kirtį.

ni, kurio pagrindas ilgasis balsis arba *ie, uo*)⁵ (Grinaveckis 1973, 40; Zinkevičius 1966, 37).

Kartais pagal kirčio atitraukimo intensyvumą skiriami tik du plotai: sąlyginio kirčio atitraukimo ir intensyvesnio sąlyginio kirčio atitraukimo (Zinkevičius 1994, 108). Tokio skirstymo šiame straipsnyje toliau ir laikomasi. Surinktieji duomenys parodė, jog jis labiau tinka aprašant visų raseiniškių šnektų kirčio atitraukimo bendrybes. Iš tikrųjų toliau aprašomi arealai daugiau skiriasi ne fonetinėmis kirčio atitraukimo savybėmis, o atitraukimo intensyvumu – kitaip sakant, dažnumu.

3. Pirmasis plotas dabar apima teritoriją į pietus ir vakarus nuo Rasėinių, Vidūklės, Skaudvilės ir ribojasi su vakarų aukštaičių kauniškių bei pietų žemaičių varniškių tarmėmis. Iki šiol buvo manoma, kad šiame plote kirčiuojama beveik kaip bendrinėje kalboje ir kirtis visai neatitraukiamas (Grinaveckis 1973, 36; Zinkevičius 1994, 108). Tiesa, Z. Zinkevičius nurodo, kad esama kelių – keliolikos kilometrų ruožo, kur kirčio atitraukimas įvairuojas: kartais atitraukiama, kartais – ne. Likusiame plote taip pat pasitaiką nukrypimų, tačiau jie susiję tik su atskirais žodžiais ar kitaip kirčiuojamomis formomis (Zinkevičius 1966, 32). Tačiau užrašyti pavyzdžiai rodo, kad šiose šnektose kirtis ne tik gali būti kartais atitraukiamas, bet kad esama ir tam tikrų to atitraukimo dėsningumų. Taigi kirtis bent jau retkarčiais gali būti atitrauktas visame tarmės plote, ne vien dialektologijos veikaluose nurodomuose vietose.

3.1. Kirtis gali būti atitraukiamas į ilgąjį ar trumpąjį skiemenis:

a) dažniausiai iš trumposios galūnės: *uoki.čėiʃ gri ešt è sn è * // „vokiečiai griežtesni“ (Eržvilkas); *kad jawã.ĩ \ k á l t i | úof ne kepiejẽ.ĩ * // „kad javaialti, o ne kepėjai“ (Várlaukis); *uo i prá že žinã.ĩʃ | kuol m à ž i \ sunku* // „o į pradžia, žinai, kol maži (vaikai), sunku“ (Mosteikiai); *tai kai mĩ.ř.dawaʃ kàs | tai jũõ ě.ĩ.dawa v i s i \ pasiskũõ.ĩ.tʃ* // „tai kai mirdavo kas, tai jo (žibinto) eidavo visi pasiskolinti“ (Lenkčiai); *juokubauská.itij sũ.dawa ; s æ n à | s æ n à p à n à \ labã.ĩ.jãu* // „Jokubauskaitė siūdavo, sena, sena pana labai jau“ (Lenkčiai); *grúožeʃ mienesiʃ | išmĩ.dawaʃ lenũʃ | p a b á i g à darbũ * // „gruodžio mėnesį išmindavo linus, pabaiga darbų“ (Várlaukis); *iškĩla \ š v i e s à | kaib žvãigždĩẽ \ t i k r à* // „iškilo šviesa, kaip žvaigždė tikra“ (Várlaukis); *išverti spĩn.tàs \ | sk r i · n è s \ | v i s k a n * // „išvertė spintas, skrynias, viską“ (Leonavas);

b) rečiau iš cirkumfleksinės galūnės: *mũnaʃ brúolis \ | ta(i) jis dá · š v à - řã.ũ \ m é.lž* // „mano brolis, tai jis dar švariau melžia“ (Várlaukis); *aš p i ř m á u r*

⁵ V. Grinaveckis ankstesniuose darbuose yra vartojęs ir kitus terminus: visuotinis gravinis kirčio atitraukimas, kai atitraukiama iš trumposios galūnės į ilgąjį ir trumpąjį skiemenis, sąlyginis gravinis atitraukimas, kai atitraukiama tik į ilgąjį skiemenį, ir užuomazginis kirčio atitraukimas, kai atitraukiama į ilgąsias balsines fonemas (Grinaveckis 1961, 117–118).

⁶ Pietiniame tarmės pakraštyje kirčiuotos veiksmazodžių galūnės gana dažnai turi cirkumfleksinę priegaidę.

⁷ Veiksmazodžių priesaga *-y > -in* gana dažna pietinėje tarmės dalyje.

⁸ Distinktyvinį šalutinį kirtį paprastai gauna daugiskaitos galininko formos.

næs̥upràzdau̯t̥ | lĩnàis̥t̥ ten tuok̥ē.ĩs̥ ;̣ ten dũod̥ \ // „aš pirmiau nesuprasdavau, linais ten tokiais, ten duoda“ (Lenkčiai); *tan sagũõn̥ə̯t̥ | dá.ĩ | š̥ĩlt̥ ã.ĩ. pàd̥e,dĩ⁹ //* „tą puoda dar šiltai padedi“ (Várlaukis); *mĩ⁴lũ.ĩ | ĩ.d̥e,dĩt̥ | ĩ.ĩ | pàd̥e,dĩ | ir ĩšrũ:kst̥ \ //* „mielių įdedi ir padedi, ir išrūgsta“ (Várlaukis); *o mũĩl̥əs̥t̥ bũwa | n à kt̥ĩ ĩ̥ s̥t̥ karalĩenĩ \ //* „o muilas buvo „Nakties karalienė““ (Lenkčiai); *nei grĩndũ. \ | nei nĩ̥kũr̥t̥ t̥ē.ĩ.p̥ | nei lũbũ. \ uždĩeta | ti(k) k̥án stũoks̥ \ //* „nei grindų, nei niekur taip, nei lubų uždėta, tik ką stogas“ (Lenkčiai).

3.2. Nors dažniausiai atitraukiama į priešpaskutinį skiemenį, atitrauktinį kirtį gali gauti ir kiti fonologinio žodžio skiemenys:

a) pirmasis daugiaskiemenio žodžio skienuo: *uot žĩburĩ.s̥t̥ tas an bal̥a.nas | lab̥ã.ĩ. blũok̥s̥ bũwa \ //* „ot, žiburys tas ant balanės labai blogas buvo“ (Lenkčiai); *bũ.daw̥ət̥ ;̣ lab̥ã.ĩ.ĩ | šv̥rũ. \ | ir bú.daw̥ət̥ ;̣ n̥ è šv̥ə r̥ũ. \ //* „būdavo labai švairių ir būdavo nešvairių“ (Lenkčiai); *č̥e tam k̥ám b̥arĩ.ĩ ;̣ pas̥èd̥æ,dũ \ //* „čia, tam kambaryje, pasidedu“ (Várlaukis); *kĩ⁴kt̥ | a k̥ à tu r̥ũ. mĩen̥eš̥ p̥al̥k̥á.u \ //* „kiek, ar keturių mėnesių palikau“ (Stragūtė).

b) kartais – proklitikas: *kai t̥às̥t̥ k̥á.s̥á.kĩ | vé.l̥ĩn̥s̥¹¹ \ sũ š̥a k̥è | šũ:ts̥¹² \ kv̥èp̥! //* „kai tas kad sakė, velnias su šake, šūdas kvepia“ (Várlaukis); *p̥ò.ĩ | p̥eŋ k̥ũ. m̥æ.tu̯t̥ grĩ.š̥t̥ \ //* „po penkerių metų grįžta“ (Klevinės); *aš ũš̥.ĩ | ta v̥ĩ p̥ĩ.r̥.k̥sũ m̥iš̥æs̥ \ //* „aš už tave pirkšiu mišias“ (Eřžvilkas).

3.3. Išanalizavus ekspedicijų metu įrašytus ir senesnius archyvo įrašus, pastebėta, kad kirtį dažniausiai linkstama atitraukti:

a) iš žodžio paskutinio skiemens, jei susiduria galinis ir kito žodžio pradžios kirtis¹³, pvz.: *aš a ĩnũ.ĩ | t̥ĩ⁴seĩ.ĩ | pro k̥á.i,mũs̥ \ //* „aš einu tiesiai pro kaimus“ (Várlaukis); *ĩ pr̥àminĩ.ĩ ;̣ w̥á.r̥l̥áuk̥s̥ \ //* *v̥à r̥ĩũ.ĩ | l̥ã.ũ.k̥s̥ \ //* „ir praminė Varlaukis – varlių laukas“ (Várlaukis); *p̥èrmĩ sũ.veĩ \ beveik p̥at̥æ.k̥á | netũolĩt̥ | č̥æ mũ.s̥ə \ //* „pirmi šūviai beveik pateko netoli čia mūsų“ (Ópeniškės); *darbũ tuok̥ũ.ĩ | jau nĩ̥r̥t̥ | k̥á.r̥ē.ĩ.g̥d̥a.w̥a r̥ũg̥ũ.s̥ p̥já.u̯t̥ \ //* „darbų tokių jau nėra, kad reikdavo rugius pjauti“ (Šimkaičiai); *gĩ.v̥ĩt̥ | k̥à tr̥ĩ⁴ ā.ug̥ə \ //* „gyvi, katrie augo“ (Stragūtė); *ĩ žũ.rem̥ \ par t̥ã.r̥.b̥d̥uri | ĩ.ĩ | k̥à tr̥ĩ⁴ šũok̥ \ //* „ir žiūrim per tarpdurį, į, katrie šoka“ (Šimkaičiai); *karvũtes̥t̥ | dú.⁴d̥t̥ | v̥ĩs̥ĩt̥ g̥á.un ;̣ v̥ĩ̥d̥rais̥t̥ n̥æs̥ \ //* (Várlaukis);

b) prieš pauzę arba frazės viduryje nuleidžiant intonaciją, tariant žodį pabrėžta, tvirtinamąja intonacija, pvz.: *k̥àt̥ ten | tuok̥ũ. n̥e n̥eĩš̥ē.ĩ.n̥ n̥e p̥á.s̥akuot̥ \ | n̥ĩ̥k̥ũ.s̥ \ //*

⁹ Esamojo laiko I ir II asmenys galūnėje dažnai turi šalutinį distinktyvinį kirtį.

¹⁰ Vienskiemeniuose žodžiuose kaip cirkumflekso variantas gali būti tariama vidurinė priegaidė.

¹¹ Galūnėje iškritus priešakinės eilės balsiui, asimiliacija pagal minkštumą apima visą likusių priebalsių grupę.

¹² Laužtinė priegaidė vartojama kaip akūto alotonas. Pietinėje tarmės dalyje ji gana reta, dažniau pasirodo, kaip ir šiuo atveju, ekspresyviai kalbant.

¹³ V. Grinaveckis užsimena, kad tokių kirčių išsklaidymo atvejų apie Tauragę esąs pastebėjęs A. Girdenis (Grinaveckis 1973, 48).

„kad ten tokių neišeina nė pasakoti, niekus“ (Šimkaičiai); *nùt pasilì, kúom | tiktã.ĩ. su_m à m à * // „na, pasilikom tiktai su mama“ (Lenkčiai); *jãu_tu_jĩ | dabúok \ | lé.isk | à kũ m s¹⁴ * // „jau tu jį saugok, leisk akimis“ (Ópeniškės); *nu_kúoju¹⁵ | baču_kùst | ír | b à s è * // „nuo kojų bačiukus, ir basi“ (Ópeniškės); *vískast bũwa | ãugimèt mú·su | gr à ž ù * // „viskas buvo augime mūsų gražu“ (Várlaukis); *prisigieru_sit muoteris | gĩ.r.t à \¹⁶ * // „prisigėrusi moteris, girta“ (Várlaukis); *paskutiñùt | lã.ĩ. k ù \ | šúogdawa | núo, rũr miẽga * // „paskutiniu laiku šokdavo „Noriu miego““ (Várlaukis); *š è š è s | d i ð n à s \ vestùves bú·daw* // „šešias dienas vestuvės būdavo“ (Batakiai).

3.4. Atkreiptinas dėmesys, kad paskutiniuose dviejuose pavyzdžiuose kirtis atitraukiamas ir tuose žodžiuose, kurių intonacija kyla, plg. *p a s k u t i ñ ù t ; š è š è s t*. Užrašyta ir daugiau panašių pavyzdžių, plg. *pa·sirúodi \ muoteriški | jã.ũ.n à | | su_su·ñu_kù * // „pasirodė moteriškė jauna su sūniuku“ (Várlaukis); *uo_dabàt | v i s i t | suva_rĩ,tĩ | i_bũ·rũs * // „o dabar visi suvaryti į būrius“ (Lenkčiai); *v i s k a s t v á r k ù õ | | v i s k a s g r a ž ė . ĩ . t |* // „viskas tvarkinga, viskas gražiai“ (Ópeniškės).

Kartais ryškesnio balso nuleidimo ar intonacinio pabrėžimo gali ir nebūti, tačiau žodis vis tiek ištariamas su atitraukiniu kirčiu. Tokių pavyzdžių kontekstas rodo, kad dažnai kirčio atitraukimą lemia ne tik intonacija, bet ir frazės sandara. Paprastai atitraukiniu kirčiu pabrėžiamas naujai pasakomas svarbus dalykas – remos pagrindinis žodis, kuriam tenka frazės kirtis.

Stilistinių motyvų ir frazės aktualiosios skaidos svarbą kirčio atitraukimui patvirtina ir kitose raseiniškių šnektose užrašyti pavyzdžiai. Dažnai kirtis atitraukiamas tik paminėjęs žodį pirmą kartą, t. y. kai tas žodis yra pagrindinis remos žodis. Tas pats žodis, pakartotas gretimoje frazėje, jau tariamas su galūniniu kirčiu, pvz.: *a_ne-usie_dai \ k á u š ù s ! | | j u k _ u s i e , d á \ k á u š ù s ! |* // „ar neužsėdai kiaušius! Juk užsėdai kiaušius!“ (Legóbiškis); *kã.turezdė.šim | p ě r m á i s | i š t ě k i ě j a u t | n ò i ĩ r kã.turezdė.šim p ě r m ã . ĩ . s | u ž ě . ĩ e u u o k i . t i s * // „keturiasdešimt pirmais ištekėjau, na ir keturiasdešimt pirmais užėjo vokietys“ (Nemākščiai); *á l g à s | i ĩ . m̃ . , d á . w a r | a _ g i r d i \ | i . m̃ . , d á w a a l _ g à s * // „algas imdavo, ar girdi, imdavo algas“ (Alėjaĩ).

3.5. Kadangi kirčio atitraukimas susijęs su frazės intonacija bei frazės kirčiu, atitrauktinį kirtį dažnai gauna stiprinamieji žodžiai *labai, daugiaũ*, kai kurie sustabarėję žodžių junginiai (*vienu žodžiũ, jókiu būdũ, labai daũg*), pvz.: *ušplikinũt | ú š r u : g a s ¹⁷ | | l à b á i t s v ě . ĩ . k * // „užplikinu užrūgas, labai sveika“ (Várlaukis); *gãgužĩnes | d á . r u o _ m a s | l à b á i t á . ņ k e i * // „gegužinės daromos labai tankiai“ (Várlaukis); *t ě . ĩ . p t _ k a d |*

¹⁴ Visoms moteriškosios giminės linksniuotėms apibendrinta daugiskaitos įnagininko galūnė *-ums*.

¹⁵ Vidūklės, Nemākščių ir artimuose šioms šnektoms plotuose daugiskaitos kilmininko nekirciuota galūnė dažnai netrumpėja ir lieka ilga arba bent pusilgė.

¹⁶ Įprastesnė atitrauktinio kirčio priegaidė yra vidurinė. Šiuo atveju dvigarsio dėmenys nemotyvuotai pailgėja ir skiemuo gauna tęstinę priegaidę.

¹⁷ Matyt, šis daiktavardis darybiškai sietinas ne su veiksmožodžiu *išrũgti*, bet su *užrũgti*.

vienu] ž ū o ž ū / gærs\ // „taip kad, vienu žodžiu, geras“ (Eřžvilkas); *júo, kù] b ū d ū nænuoriejè\ //* „jokiu būdu nenorėjo“ (Eřžvilkas).

3.6. Kartais gali būti atitraukiama ir iš akūtinės galūnės, pvz.: *i kumė.le] viena / tråktuorŕ] m à t a i viena t ū rem*¹⁸ // „ir kumelę viena, traktorių, matai, viena turim“ (Lenkčiai); *m à t a i b ū wa] / b ū wa] rukpju:če / miene, sès\ //* „matai, buvo, buvo rugpjūčio mėnuo“ (Lenkčiai); *ale tiktā.ĩ.] ž ĭ n a i | su kl ū mp ū ms] n ě.ĩ.si\ //* „bet tiktai žinai, su klumpėmis neisi“ (Ópeniškės); *kàš] če ĩr | a ti ĩ ĩ.ñ.dai s à k à u \ ; bliek ĩ nei\ //* „kas čia yra, ar tie indai, sakau, skardiniai“ (Várlaukis); *uo p à.tis] m à t a i \ | n ě ka\ //* „o patys, matai, nieko“ (Várlaukis); *s à k à u \ ; àš] p ě.ñ.ci] jest | neržiná.u\ //* „sakau, aš pensijos nežinau“ (Várlaukis).

Atitraukimas iš akūtinių galūnių nėra labai dažnas ir greičiausiai sietinas su kai kurių veiksmažodžių semantika. Dauguma šių žodžių yra nutolę nuo tikrosios savo reikšmės bei kaitybos paradigmos ir vartojami kaip savotiškos dalelytės: *s à k à u, m à t a i, ž ĩ n a i*¹⁹.

4. Antrasis kirčiavimo plotas yra į šiaurės rytus nuo aprašytojo ir tęsiasi maždaug iki Týtuvėnų, Pākražančio, Krāžių. Čia kirtis turėtų būti atitraukiamas iš trumposios galūnės į ilgąjį priešpaskutinį skiemenį (sąlyginis kirčio atitraukimas) (Z i n k e v i č i u s 1994, 108; dar plg. G r i n a v e c k i s 1961, 119). Šis plotas yra pereinamasis tarp anksčiau aptartų šnektų, retai atitraukiančių kirtį, ir intensyvesnio kirčio atitraukimo ploto. Jis nėra vientisas: vienos šnektos dažniau atitraukia, kitos – rečiau.

4.1. Pietvakarinėje dalyje, besiribojančioje su retai kirtį atitraukiančiomis šnektomis, dažnai vartojamos gretimės formos su atitrauktiniu kirčiu ir be jo. Kadangi čia atitraukimas labai įvairuoja, bandyta nustatyti konkrečius atskirų šnektų kirčio atitraukimo dėsnius. Pavyzdžiui, V. Grinaveckio VII kirčio atitraukimo dėsnyje išskiriamos Vidūklės, Giřkalnio ir Rasėinių apylinkės, kur kirtis esąs atitraukiamas iš trumpos galūnės II kirčiuotės vardažodžiuose ir (*i*)*a*, *i* kamienų veiksmažodžių I ir II asmenų formose (G r i n a v e c k i s 1991, 8), o pagal VIII dėsni plote nuo Nemākščių iki Adakāvo kirtis esąs atitraukiamas iš trumpos galūnės II kirčiuotės vardažodžiuose ir (*i*)*a*, *i* kamienų veiksmažodžių I ir II asmenų formose, kurių priešpaskutinis skienuo turįs ilgąjį balsį arba dvibalsį *ie*, *uo* (G r i n a v e c k i s 1991, 9; dar plg. 1978, 30). Tačiau Vidūklės ir Nemākščių tekstų analizė rodo, kad šiose šnektose yra ir kitų kirčio atitraukimo tendencijų.

4.2. Pirmiausia minėtieji dėsniai abejotini dėl to, kad sunku patikėti, jog kirčio atitraukimas būtų taip griežtai susijęs su konkrečiomis morfologinėmis formomis. Be to, veiksmažodžių, kuriuose galįs būti atitrauktas kirtis, išvardijimas tarmės prozodijos atžvilgiu yra nelogiškas, nes tik nurodytų formų kirtį ir tegalima atitraukti.

¹⁸ *i* kamieno veiksmažodžių tarmė neturi. Daugumoje šnektų šie veiksmažodžiai perėję į *ia* kamieną, o šnektose, kur kietinamas veiksmažodžio kamiengalio priebalsis (pvz., Krāžių), – į *a* kamieną.

¹⁹ Plg. rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje *mâtâ*, *sákâu* (G i r d e n i s, M u r i n i e n ě 1998, 172; dar plg. G i r d e n i s 1996, 59, 39 išn.).

Plg. išskiriami *ā* kamieno veiksmažodžiai, kuriuose kirčio neatitraukiama. Tačiau šių veiksmažodžių I ir II asmenų formos, kaip ir visų žemaičių, turi tvirtaprades galūnes *-áu, -ái*, o iš akūtinių galūnių kirtis apskritai neatitraukiamas, išskyrus sporadiškus atvejus.

4.3. Kaip pastebėjo V. Grinaveckis, antrosios kirčiuotės vardažodžius iš tikrųjų linkstama kirčiuoti kamiene, kadangi ir dauguma paradigmos formų kirčiuojamos ne galūnėje (Grinaveckis 1973a, 159). Tačiau tokia tendencija pastebėta ne tik šioje tarmės dalyje, bet ir pietinėse šnektose, kur kirtis atitraukiamas daug rečiau. Šiuo atveju iš tikrųjų galima kalbėti apie morfologijos įtaką, nes atitraukimo motyvas nėra fonetinis. Kirčio perkėlimą iš galūnės į kamiens lėmė įsigalintis kamiene kirčiuojamų žodžių koloninis kirčiavimas, kurio apraiškų pastebėta ir kitose žemaičių tarmėse (plg. Pabrėža 1981, 70; Mažiulienė 1996, 42–43).

Kita vertus, Vidūklės apylinkėse užrašyta daug kirčio atitraukimo pavyzdžių žodžiuose, kurie nėra antrosios kirčiuotės, pvz.: *wáikùsɪ²⁰ (i)au | padiedawau ; má-mai áugíenti* // „vaikus jau padėdavau mamai auginti“ (Vidūklė) (*vã.ĩ.ks* 4 kirčiuotė); *i dabàt paléká.u | vi⁴n à * // „ir dabar palikau viena“ (Vidūklė) (*vi⁴nà* 3 kirčiuotė); *tai di⁴n à \ | ne naktis* // „tai diena, ne naktis“ (Ařdiškiai) (*di⁴nà* 4 kirčiuotė). Vadinasi, kirčio atitraukimas su konkrečiomis žodžio paradigmomis vargu ar susijęs.

4.4. Kaip jau sakėta, sąlyginio kirčio atitraukimo plote kirtis dažniausiai atitraukiamas iš trumposios galūnės į ilgąjį priešpaskutinį skiemenį, pvz.: *neɪsutĩ.ŋ.kĩ\ | reikalũ \ næturíek* // „nesutinki, reikalų neturėk“ (Ařdiškiai); *ka. dá r ž è \ suodínũ* // „ką darže sodinu“ (Aūkštkeliai); *bú.dawa muokí.kl à píln à * // „būdavo mokykla pilna“ (Aūkštkeliai); *tai tánɪ²¹ tu. tarakũõnu | tàs \ | p éln à t ta garinĩ* // „tai ten tų tarakonų, tas, pilna ta garinė“ (Nemākščiai).

4.5. Užrašyta nemažai pavyzdžių, kur, priešingai negu įprasta manyti, kirtis gana dažnai atitraukiamas ir į trumpąjį skiemenį²², pvz.: *v á g í s t ; s á.kal bú.s* // „vagis, sako, bus“ (Vidūklė); *tai apàkteɪ g à l è \ | nò * // „tai apakti gali, nu“ (Vidūklė); *kã.ñ. \ jáu | v í s í n á.jeɪ | miegúot²³ * // *atẽ.ĩ.tu ná.ktiɪ | išlá.uštu d ù r í s* // „ką jau, visi nuėjo miegoti. Ateitų (vagys) naktį, išlaužtų duris“ (Vidūklė); *kai buwá.u t ò k æ sílpnàɪ | pã.ř.vedĩ kũnigã \ vã.ĩ.ks* // „kai buvau tokia silpna, parvedė kunigą vaikas“ (Aūkštkeliai); *k í t í t dabã.ř. | bíje kunigũ * // „kiti dabar bijo kunigų“ (Aūkštkeliai); *ã.ĩ.dawar ; i dá.rba v í s í * // „eidavo į darbą visi“ (Stunguriai); *tai g è r í žmúonis* // „tai geri žmonės“ (Stunguriai); *táit lig di⁴nũõsɪ | t ù r í iškú.ltĩ²³ \ tan já.uje* // „tai lig dienos turi iškulti tą jaują“ (Alėjaĩ).

²⁰ Vidūklės, Nemākščių ir aplinkinėse šnektose pastebėta, kad *j* sukeltas priebalsio minkštumas yra labai stiprus. Dažniausiai žodžių sandūroje pats *j* visai netiriamas (plg. Girdenis 1992, 8).

²¹ Neįprastas *e* virtimas *a*, matyt, dėl tolesnio kietojo priebalsio.

²² Įsigalintį atitraukimą į trumpąjį skiemenį rodo tai, kad kirtis gana nuosekliai atitraukiamas izoliuotai, be konteksto tariamuose žodžiuose. Tokių pavyzdžių užrašyta pildant Lietuvių kalbos instituto dialektologines anketas.

4.6. Kiek rečiau atitraukiama iš ilgosios cirkumfleksinės galūnės: *s̄ã u s̄ã.ĩ tũrĩ\ pã.sĩnkaut²⁴* // „sausai turi pasninkauti“ (Stunguriai); *dẽ.řĩm m̄ẽ.tu vĩens\ izbũwa* § *řĩr dĩẽs\ aparãts* // „dešimt metų vienas išbuvo širdies aparatas“ (Aūkštkeliai); *i_ant m ĩ ř ũ | galĩedavai spĩetĩ* // „ir ant mišių galėdavai spėti“ (Vidùklė); *pri_stã.lãt | tik_parietkã\ | k à t r ĩ\ prĩgulĩeje* // „prie stalo tik pulkas (lieka), katrie priklausė“ (Vidùklė); *pradã.rĩt | du_v ě ln ě.ĩ. durĩs* // „pradarė du velniai duris“ (Vidùklė); *nã.ktir | dã.vĩem vã. ĩgi.tĩ\ | nũ.naktĩpi.tĩ* // *kad_ĩ ĩ ģ ã. ũ. žmũonis\ bũ.n* // „naktį davėm valgyti, na, naktį pietį, kad ilgiau žmonės būna“ (Vidùklė); *neženã.uĩ | m à ž ã i ĩ važĩnĩejãuĩ* // „nežinau, mažai važinėjau“ (Nemãkščiai); *nuĩ_uo_dã bã r | tãĩ\ | nĩẽkãĩ negĩrdĩetĩs* // „na, o dabar tai nieko negirdėti“ (Alėjaĩ); *sã.kãt | be(t)_tãvesĩ tẽ(n)_nĩẽksĩ neĩĩlẽ.is* // *be_karã.lãũs²⁵ žĩ ñ ũ õ s* // „sako, bet tavęs ten niekas neleis, be karaliaus žinios“ (Nemãkščiai); *ant_rudẽ.ñ.sĩ | l ě ŋ ģ v ã u | bú.dãwa | acẽkvĩẽbdãw^(ai)* | *i_vĩẽĩ\ nenũo,rĩ* // „ant rudens lengviau būdavo, atsikvėpdavai ir vėl nenori“ (Nemãkščiai).

4.7. Veiksmažodžiuose, vartojamuose dalelyčių reikšme, kirtis kartais atitraukiamas ir iš akūtinės galūnės, pvz.: *s à k a u | tai_tĩewũsĩ tuoks_bũwa* // „sakau, tai tėvas toks buvo“ (Aūkštkeliai); *s à k a u | mũon_pĩnĩĝũka.ĩ ģeĩãũ* // „sakau, man piniguiškai geriau“ (Aĩdiškiai); *s à k a u | læũũk\ | a_tu_tũrĩt | kã.rẽřkãĩ dĩ.ř.žã* // „sakau, Levuk, ar tu turi karišką diržą“ (Nemãkščiai).

4.8. Atitrauktinį kirtį gali gauti ne tik priešpaskutinis, bet ir pirmasis žodžio skiemuo ar net proklitikas, pvz.: *galĩetũm nẽřtẽĩ parnẽřtĩ | kũpetĩ usĩvẽ.ř.tes an_pečũ\ | tai_b ě p ĩ ĝ ũ\ bú.tu* // „galėtum nešte parnešti, kupetį užsivertęs ant pečių, tai bepigu būtų“ (Stunguriai); *ant_rĩ.tũoĩãũsĩ | ã.ñ.trãsĩ atvãžã.va | pã u k ř t ĩ ñ ũ s\ iškrã.ustĩ* // „ant rytojaus antras atvažiavo, paukštinius (lizdus) iškraustė“ (Stunguriai); *ũuo_ãř | kã_tik pã r v e ř tã\ iš_puo_ģĩ.ĩ.dĩma* // „o aš ką tik parvežta iš po gimdymo“ (Aūkštkeliai); *marĩnãĩ manĩ | ĩĩr_žvã.kĩ bũwa pã d e k tã* // „marino mane, ir žvakė buvo padegta“ (Aūkštkeliai); *nu_pã p r a s tã | pli.tã | pli.tĩnĩ pastatĩ.ta* // „na, paprasta plyta, plytinė pastatyta“ (Aūkštkeliai); *i_dabã\ | sũt_k r ũ ñ k ũ | wã.ĩx,řčũo* // „ir dabar su kriukiu vaikščioja“ (Nemãkščiai).

4.9. Sąlyginio kirčio atitraukimo plote iš tikrųjų atitraukiama daug dažniau nei anksčiau aptartose pietvakarinėse šnektose. Vis dėlto išnagrinėjus turimus tekstus sunku suformuluoti kokius atitraukimo dėsnius, susijusius su fonetine žodžio struktūra. Pirmą, atitrauktinį kirtį gali gauti ir ilgasis, ir trumpasis skiemenys, antra, atitraukiama tiek iš trumposios, tiek iš ilgosios galūnės.

Aišku, kad tradicinis sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnis neapima visų užrašytų atvejų. Kita vertus, yra nemaža pavyzdžių, kur kirtis neatitraukiamas ten, kur pagal šį

²³ Šiaurinėje tarmės dalyje pasitaiko, kad tvirtapradžių *iR* ir *uR* dvigarsių pirmieji dėmenys ilginami bent iki pusilgių.

²⁴ Retai pasitaikanti disimiliacija $n > l$.

²⁵ Asimiliacija pagal minkštumą gali veikti ir žodžių sandūroje.

dėsni ir geografinę padėtį turėtų būti atitrauktas, pvz.: *apsižė.nijei / abudu b i e d n i \ * „susituokė abudu vargšai“ (Nemākščiai); *bú.dawa \ / dù si.kùs pagrúojìl / i.turíejei kė.ĩ.ste \ * „būdavo, du sykius pagroji ir turėjai keisti“ (Nemākščiai); *a.nuoríetumt / ka.su.nùs \ bú.tu \ * „ar norėtum, kad sūnus būtų“ (Vidùklė); *i.p.e.r.m.à.t.ĩ.ú.kinĩn.kai parvėzdava á.vi \ * „ir pirma ūkininkai parvesdavo avi (į trobą)“ (Vidùklė); *žũ.õ.žė \ n i e r à / durnikĩ \ tu o k è \ * „žodžio nėra, kvailutė tokia“ (Vidùklė); *tà.wa \ s.á.kal žmu.on.à.t. / í.r.à \ g i v à \ * „tavo, sako, žmona yra gyva“ (Nemākščiai).

4.10. Pastebėta keletas dėsningumų. Dažniausiai kirtis lieka galūnėje, jei greta nėra kito žodžio pradžios kirčio, pvz.: *dá.t.ta.tamulienĩ / g i v à \ t e b i ė \ * „dar ta Tamulienė gyva tebėra“ (Nemākščiai); *su.g.a.m.t.à.t. / nepakařá.usĩ \ * „su gamta nepakariausi“ (Vidùklė); *tai.žinúokt / p.e.ŋ.kĩ.t. vaikái \ * „tai žinok, penki vaikai“ (Stunguriai).

Be to, kirtis gali būti neatitraukiamas, jeigu žodis tariamas ne krintančia intonacija, pvz.: *uuo.ar.tĩ.ĩ.g i v i \ i r à ? \ * „o ar tie gyvi yra?“ (Nemākščiai); *katr.à.t.b i e d.n.à / bú.dawa \ / tai.akmenũ \ i.díedawa \ * „katra vargšė būdavo, tai akmenų įdėdavo (į skrynią)“ (Legóbiškis); *žmu.on.à.t.klá.usĩ. / ví.ra \ * „žmona klausia vyro“ (Gyliai).

Panašios tendencijos nustatytos ir tame plote, kur kirtis atitraukiamas retai. Ten irgi neatitraukiama, išskyrus sporadiškus atvejus, jei nereikia išskaidyti kirčių arba žodis tariamas kylančia intonacija.

5. Trečiasis intensyvesnio sąlyginio kirčio atitraukimo plotas nuo Týtuvėnų, Pākražančio, Krāžių tęsiasi į šiaurę ir rytus iki pat raseiniškių ribų su pietų žemaičiais varniškiais ir vakarų aukštaičiais šiauliškiais (žr. 1 žemėl.). Čia kirtis atitraukiamas daug nuosekliau ir dažniau negu anksčiau aptartuose plotuose.

5.1. Įprasta manyti, kad aptariamame plote atitraukiama iš trumposios galūnės į bet kokios kiekybės skiemenį (G r i n a v e c k i s 1961, 118–119; 1973, 43; Z i n k e - v i č i u s 1994, 108). Iš tikrųjų iš užrašytų tekstų matyti, kad čia atitraukiama ir į ilgąjį, ir į trumpąjį skiemenis, pvz.: *gĩ.m.ešt.kr.á.žũ.mĩ.e.st.ė \ * „gimęs Kražių mieste“ (Krāžiai); *i.ž.à.dũ. / u.ž.b.ã.ĩ.k.tĩ.á.m.žũ.č.ė \ * „ir žadu užbaigti amžių čia“ (Krāžiai); *uũ.õ.jau.v.à.k.a.r.ĩ.t. / p.a.b.a.i.k.t.ũ.v.i.s \ * „o jau vakare – pabaigtuvės“ (Būtikiškė); *p.j.á.unĩ. / s.u.d.á.l.g.ũ \ / í.r.č.e.r.ė.ŋ.kĩ \ * „pjauna su dalgiu, ir čia renki“ (Būtikiškė); *su.ž.á.un.amĩ.j.ãu.k.ĩ.t.ũ.s \ j.ã.v.ũ.s \ * „sudžiaunam jau kitus javus“ (Pakarčemiai); *u.o.i.m.alũ.na.n.e.v.ėž.d.a.u.o.m.t. / n.ĩ.e.k.ã.d.à \ j.ãu \ * „o į malūną neveždavom niekada jau“ (Brukai). Kartais atitraukiama ir į proklitiką, pvz.: *iš.m.ũ.r.i.t.ĩ. / t.õ.kĩ.ĩ.p.ė.č.ė \ / p.ò \ e.i.l.ė \ * „išmūryti tokie pečiai po eile“ (Krāžiai); *ũ.ž.l.m.un.ĩ.vi.r.ė.s.n.e.s \ b.ũ.w.a \ * „už mane vyresnės (seserys) buvo“ (Kalviai).

5.2. V. Grinaveckis nurodo, kad apie Keļmę, Týtuvėnus, Kražiūs, Lioliūs paprastai atitraukiama į tą skiemenį, kuris kaitant dažniausiai gauna kirtį (G r i n a v e c k i s 1973, 51; 1973a, 151). Iš šių ir kitų vietų surinkti pavyzdžiai patvirtino, kad atitraukiant kirtį iš tikrųjų linkstama apibendrinti koloninio paradigmos kirčio vietą, pvz.: *k.a.r.v.ĩ.k.ė.s \ g.a.ñ.ã.u \ * (vns. gal. *karvikĩ*) „karvikes ganiau“ (Bernotai); *tas.ž.v.a.*

k ù t ì s | ÷ tai_má.tíem\ jáu // (vns. gal. žvakùti) „tas žvakutes tai matèm jau“ (Kùrtuvėnai); *tai_ně.ĩ.nĩ | ÷ tan_givė.nĩma v à n a g ã * // (vns. gal. vá.nagα) „tai neina į tą gyvenimą vanagai“ (Kalviai); *ĩĩst bũwa túoks špĩkulã.ñ.ts | turĩej l à š i ñ ũ \ d ã.ũ.g* // (dgs. gal. lá.ši,ñùs) „jis buvo toks spekuliantas, turėjo lašinių daug“ (Jaňkiškė).

5.3. Tačiau ši taisyklė galioja ne visada. Pirmiausia jos negalima taikyti jau minėtiems atvejams, kai atitraukiama į proklitiką. Be to, užrašyta nemaža pavyzdžių, kur atitrauktinio kirčio vietą lemia ne paradigmos kirtis²⁶, pvz.: *augĩ,nuomĩ sàva brúo,ĩs | su_t'è v e ľ ũ \ amžiná.tĩsi* // (vns. gal. tievėli) „auginom savo brolius su tėveliu, amžiną atilsį“ (Leňkviečiai); *ká.r,vės gañá.uĩ | tai_kr è p š ũ k ù s \ dĩrbau* // (vns. gal. krepšũka) „karves ganiau, tai krepšiukus dirbau“ (Padubysys); *kĩtà kã.ř.tá:s gærà\ | uuo_kĩtàĩ | n æ s k a n ĩ * // (vns. gal. næská.ni) „kita kartais gera, o kita neskanė (duona)“ (Petrãliškė); *n è s v e i k ũ | prũotũ tuoksãĩ* // (vns. gal. nesvė.ĩ.ka) „nesveiku protu toksai (žmogus)“ (Týtuvėnai); *istũõrinĩ | tà | kũ opli.čĩ ĩ.rà* // (vns. gal. kuoplĩ.či) „istorinė ta koplyčia yra“ (Šventrãgiai).

Iš pavyzdžių matyti, kad toks nemotyvuotas atitrauktinis kirtis dažniausiai pasirodo žodžio pradžioje – pirmajame žodžio skiemenyje arba proklitike. Greičiausiai jo vietą lemia intonacija, kylanti pirmajame žodžio skiemenyje, kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų skaičius bei išsidėstymas.

5.4. Užrašyta nemažai pavyzdžių, kur atitraukiama iš ilgosios galūnės, turinčios cirkumfleksinę priegaidę, pvz.: *à n ĩ ĩ g è ř á u šná.pša²⁷ | nuor_ĩžgė.rť acisĩeden* // „anie geriau degtinės nori išgerti atsisėdę“ (Krãžiai); *i_tàvĩĩ | gal_ĩšvėštĩ p ò \ v e ľ ñ ũ* // „ir tave gal išvežti po velnių“ (Krãžiai); *i_bũua smàgũ\ | i_g è r ã * // „ir buvo smagu, ir gerai“ (Krãžiai); *màt_jau kĩtĩ | da_lĩ.rašt\ rá.šĩ | v à i k ã * // „mat jau kiti dailyrašti rašė vaikai“ (Bũtkiškė); *dvi_tris dĩ.nàs\ kũldava | kũõĩ iškũlda,uũom vĩsũs jėvũs\ | n ù _ v ĩ s ũ õ s žė.m^(t)s* // „dvi tris dienas kuldavom, kol iškuldavom visus javus nuo visos žemės“ (Krãžiai); *pašũtis | à n ũ gĩerĩms* // „pasiutęs anų gėrimas“ (Petrãliškė); *žmũonĩs | ĩ.rà inėštĩ | i_padiė,tĩ | su_ká.rstã.s* // „žmonės yra ĩnešti ir padėti su karstais“ (Petrãliškė); *čėv | bũua bieğã.ñ.cf_tas | v à n d ũ * // „čia buvo bėgas tas vanduo“ (Týtuvėnai); *svĩ.ř.ns\ bũua | búokš(t)s\ mur.ĩnĩs | à k m æ n ũ * // „svirnas buvo, bokštas mūriniis akmenų“ (Kùrtuvėnai); *řĩ.kmeti kã_nãinĩ | tai_trũp\ š á u d ã* // „rytmetį kai nueini, tai trupa šiaudai“ (Pakarčemiai); *sijuõũ,ká | tur_bũ.tĩ | ž è m á u \ k é.ĩ²⁸* // „sijoniukai turi būti žemiau kelių“ (Kalviai). Nors iš cirkumfleksinių galūnių atitraukiama rečiau negu iš trumpųjų, pavyzdžių iš įvairių ploto vietų gausa rodo, kad šie atitrauktiniai kirčiai nėra visai sporadiški²⁸.

²⁶ Keletą tokių pavyzdžių pateikia ir V. Grinaveckis, pvz.: *nėgrãžũs* (Kelmė). Jo nuomone, taip atitraukiama daugiau šiaurinėje ploto dalyje (Grinaveckis 1973, 52).

²⁷ Progresyvinė asimiliacija: *s* → *š*.

²⁸ Apie tokį atitraukimą užsimena ir V. Grinaveckis bei pateikia kelis pavyzdžius: *sėnũ* (Kelmė); *kãunũorė* (Kiaunoriai) (Grinaveckis 1973a, 152). Kadangi užrašyti atskiri žodžiai, sunku pasakyti, kaip dažnai ir kokiose pozicijose buvo atitraukiama.

5.5. Kai veiksmožodžiai atsiduria dalelyčių pozicijose, kirtis gali būti atitraukiamas ir iš akūtinės galūnės, pvz.: *m à t á²⁹ \ / kúo, k'í s' vitamínus dá.v * // „matai, kokius vitaminus davė“ (Krāžiai), *ž ĭ n á 1 / ná. i e i_ bažnĩ. čer / kũõl_ is parė. i e * // „žinai, nuėjo į bažnyčią, kol jis parėjo“ (Baldainiai).

5.6. Kita vertus, pastebėta, kad neretai kirtis paliekamas trumpojoje galūnėje, iš kurios turėtų būti atitrauktas, pvz.: *ž a n s ĩ s' \ ; tievã_ li' pĩ gani' tĩ \ / vištã s \ nu_ vá. rnu * // „žąsis tėvai liepė ganyti, vištas nuo varnų“ (Krāžiai); *jé_ jãu kĩ. ř. ta \ / tai_ g a l v à nu_ ri. tĩ e \ ; kai_ kuopũ: sts * // „jei jau kirto, tai galva nurietėjo kaip kopūstas“ (Krāžiai) – plg. to paties pateikėjo: *pagė. rsĩ \ / nie_ g á l v à \ nes kã. ũ. st³⁰ * // „pagersi, nė galva neskauda“; *m i e s t ě \ / pagalvũok \ / čũt ne_ dvidišĩm tĩ. tu \ ; pũslitri_ mædã. ũ. s * // „mieste, pagalvok, vos ne dvidešimt litų puslitis medaus“ (Krāžiai); *vã. kar šmã. ũ. kšt \ / mán_ li_ tũ s i_ sugadĩna \ / i_ užlėĩ * // „vakar šmaukšt, man lietus ir sugadino, ir užlijo“ (Krāžiai); *ė. ĩ. dawa \ ; tris_ di' n à s i_ dvã. ra \ dĩrpt \ / tri(s)_ sã. u \ dĩrba, uos * // „eidavo tris dienas į dvarą dirbti, tris sau dirbdavos“ (Kürtuvėnai); *pas_ tũõĩ žmũõgãus \ / gĩ. m. (s)_ su_ nũ s * // „tam žmogui gims sūnus“ (Baldainiai); *tadã \ žmũonis bú: s gė. r ĩ t \ / pri_ paži. ns \ tiki' ba sã. wa \ ; * // „tada žmonės bus geri, pripažins tikybą savo“ (Krāžiai).

Atkreiptinas dėmesys, kad kirtis gali būti neatitraukiamas tik tada, kai kitas žodis neturi kirčio pirmajame skiemenyje arba kai kirčiuotasis skiemuo nėra frazės pabaigoje ar kitoje pozicijoje, kur nuleidžiamas balsas.

6. Dialektologijos darbuose laikomasi tradicijos aptartuosius tris raseiniškių tar-mės plotus aprašyti atskirai, nurodant pagrindinius kirčiavimo skirtumus (plg. G r i - n a v e c k i s 1961, 118–119; Z i n k e v i č i u s 1994, 108). Atrodytų, kad nėra bendros atitraukimo sistemos ir kiekvieno ploto kirčiavimas formavosi atskirai. Tačiau apibendrinant pirmiau pateiktas visų trijų plotų kirčio atitraukimo ypatybes, galima pastebėti labai daug bendrų dalykų. Tai leidžia teigti, kad raseiniškių kirtis atitraukiamas pagal vidinius dėsningumus, būdingus visoms šnektoms.

6.1. Pirmiausia reikia pasakyti, kad nors ir skiriasi kirčio atitraukimo dažnumas pietvakarinėse ir šiaurės bei rytų šnektose, visur gali būti atitraukiama:

- 1) ir iš ilgosios, ir iš trumposios galūnės;
- 2) ir į trumpąjį, ir į ilgąjį skiemenį;
- 3) į pirmąjį žodžio skiemenį ar net į proklitiką.

Antra, nustatyta, kad visose šnektose kirčio atitraukimą arba palikimą galūnėje gali lemti kirčių tvarka bei frazės intonacijos pobūdis: dažniau atitraukiančiose šnektose kirtis gali likti galūnėje, jei nesusiduria gretimi kirčiai arba žodis tariamas kylančia intonacija, o mažai kirtį atitraukiančiose šnektose dažnai atitraukiama, kai žodis pabrėžiamas stipresniu loginiu frazės kirčiu, sustiprintu kylančia-krintančia intonacija, ar kai reikia išsklaidyti gretimus kirčius.

²⁹ Paprastai atitraukus iš akūtinės galūnės šalutinio kirčio nelieka, tačiau jei galūnėje išlaikomas ilgumas, išlieka ir kirtis.

³⁰ Ategnatinio asmenavimo liekana.

Šios bendros tendencijos leidžia manyti, kad visam raseiniškių tarmės plotui būdingas tas pats kirčio atitraukimo modelis, o skirtumai tėra tik statistiniai.

7. Tą patvirtina atitraukimo statistinis tyrimas įvairių šnektų tekstuose. Kadangi pasinaudota ne tik naujausiais, bet ir seniau įrašytais raseiniškių tekstais, iš tyrimo rezultatų aiškiai matyti, kaip tarmėje formavosi dabartinės kirčio atitraukimo ypatybės.

7.1. Iš Lietuvių kalbos instituto tarmių įrašų archyvo buvo išrinkti Krąžių (1973 m.), Vidūklės³¹ (1965 ir 1966 m.), Nemākščių (1966 ir 1973 m.) ir Stragūtės (1983 m.) šnektų įrašai ir palyginti su 1997–1999 m. užrašytais šių šnektų tekstais. Naujesnių Stragūtės tekstų neužrašyta, todėl senesnieji duomenys lyginti su Eřžvilko šnektos duomenimis, kadangi abi šnektos nedaug tesiskiria savo fonetika ir priklauso tam pačiam kirčiavimo plotui (žr. 1 žemėl.)³².

Iš kiekvienos šnektos senųjų ir naujųjų tekstų išrinkta po 100 trumpųjų ir cirkumfleksinių³³ pirminių galūnių, iš kurių galimas kirčio atitraukimas. Naujesni Nemākščių, Vidūklės, Eřžvilko šnektų duomenys rinkti iš užrašytų tekstų, atsitiktinai pasirenkant puslapius. Kiti duomenys rinkti tiesiai iš magnetofono įrašų, išklausant po penkias minutes atsitiktinai pasirinktoje vietoje. Iš viso suskaičiuota daugiau kaip 1600 formų.

Renkant duomenis, atskirai skaičiuoti visi galimi atitraukimo variantai: atitraukimas į trumpąjį, balsinį ir dvigarsinį skiemenis. Taip pat buvo išskirstyti ir tie atvejai, kai kirtis iš galūnės neatitraukiamas³⁴.

7.2. Tirtos šios kirčio atitraukimo tendencijos:

1. Kirčio atitraukimo dažnumas kiekvienoje šnektoje, lyginant senesnius ir naujesnius tekstus.

2. Kirčio atitraukimo dažnumas naujesniuose tekstuose.

3. Atitraukimo iš trumpųjų ir cirkumfleksinių galūnių santykis.

4. Atitraukimo į ilguosius ir trumpuosius skiemenis santykis naujesniuose tekstuose.

Duomenys buvo apdorojami programa UKR2.PAS. Rezultatai pateikiami lentelėse.

7.3. Kadangi pastebėta, jog senesniuose tarmės tekstuose mažiau atitraukiama negu naujesniuose, pabandyta palyginti, kaip atitraukimo dažnumas kito atskirose šnektose.

³¹ Vidūklės tekstų archyve buvo labai mažai, todėl bendrai skaičiuoti ir Alėjuosė užrašyto teksto duomenys. Paklaida neturėtų būti labai didelė, nes Alėjaį priskirtini tam pačiam sąlyginio kirčio atitraukimo plotui.

³² Atstumas tarp šių šnektų yra apie 40 km.

³³ Jeigu atskirų lyginimų *u* kriterijaus reikšmė buvo artima kritinei 1,96, kitaip sakant, jei surinktų duomenų nepakako, kad rezultatai būtų statistiškai patikimi, didinta duomenų imtis ir iš visų tekstų išrinkta dar po 50 atvejų.

³⁴ Pvz., *ilgi* būtų priskiriamas atvejams, kai kirtis atitraukiamas iš trumposios galūnės į dvigarsinį skiemenį, o *biedūōs* – kai kirtis neatitraukiamas iš cirkumfleksinės galūnės į balsinį skiemenį, ir t.t.

7.3.1. Suskaičiavus atitrauktinius kirčius, galima tvirtai teigti, kad kirčio atitraukimo atvejų ir dabar, ir anksčiau pasitaikydavo visame raseiniškių plote, net Ežvilko ir Stragūtės šnektose (žr. 1 lentelę), kurios, kaip teigiama dialektologijos darbuose, priklausytų plotui, kur kirtis visai neatitraukiamas. Tai patvirtina teiginį, kad tendencija bent tam tikrose pozicijose atitraukti kirtį paplitusi visame raseiniškių plote ir griežtos ribos tarp atitraukiančių ir visai neatitraukiančių kirčio šnektų nėra. Pagrindinis atskirų plotų skyrimo motyvas būtų tas, kad kai kuriose šnektose atitraukimo tendencija stipresnė, o kitose silpnesnė.

7.3.2. Kitas svarbus dalykas – ši tendencija per paskutiniuosius dešimtmečius stiprėjo visame tarmės plote. Įvertinus naujesnių ir senesnių įrašų duomenis u kriterijumi ir 95% pasikliaujamaisiais intervalais, matyti, kad dabar kirtis atitraukiamas kur kas dažniau negu anksčiau, plg. Ežvilko šnekte (1997 m.) – 20,5% visų galūnių, iš kurių potencialiai galėtų būti atitraukiamas kirtis, o Stragūtės (1983 m.) – tik 11,5%. Pasikliaujamieji intervalai susikerta labai nedaug, o imčių skirtumas statistiškai reikšmingas: $u = 2,33$; $P < 0,05$. Dar labiau šis reiškinys progresavo Nemākščių ir Vidūklės šnektose, plg. Nemākščių $u = 5,69$; $P < 0,001$, o pasikliaujamieji intervalai visai nesusiliečia. Vidūklės duomenų u kriterijus šiek tiek mažesnis, tačiau reikšmingumo lygmuo išlieka gana aukštas – 0,01.

Mažiausiai kito Krāžių šnektą – naujesniuose tekstuose atitraukiama tik 2% daugiau negu senesniuose, o pasikliaujamieji intervalai dengia vienas kitą. Apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė daug mažesnė už kritinę (0,31), o skirtumas statistiškai nereikšmingas ($P > 0,05$).

1 lentelė. Kirčio atitraukimo bendrosios analizės rezultatai³⁵

Šnektą	n	p (%)	<i>int.</i> (95%)	u	P
Ežvilkas (1997)	200	20,5	15,1 ÷ 26,8		
Stragūtė (1983)	200	11,5	7,4 ÷ 16,8	2,33	$P < 0,05$
Nemākščiai (1997)	200	32	25,6 ÷ 39,0		
Nemākščiai (1966/1973)	200	8,5	5,0 ÷ 13,3	5,69	$P < 0,001$
Vidūklė ³⁶ (1998)	300	32,33	27,1 ÷ 38,0		
Vidūklė (1965/1966)	300	22,33	17,8 ÷ 27,5	2,66	$P < 0,01$
Krāžiai (1999)	200	40,5	33,6 ÷ 47,7		
Krāžiai (1973)	200	38,5	31,7 ÷ 45,6	0,31	$P > 0,05$

³⁵ Simbolių reikšmės: n – bendrasis galūnių skaičius, p (%) – galūnių, iš kurių atitraukiamas kirtis, procentas, *int.* – pasikliaujamasis intervalas, u – apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė, P – reikšmingumo lygmuo.

³⁶ Kadangi suskaičiavus 200 atvejų u kriterijaus reikšmė gauta artima 1,96, tiriamaoji imtis didinta iki 300 galūnių.

7.3.3. Šie rezultatai leidžia daryti išvadą, kad atitraukimas stiprėjo einant iš šiaurės rytų į pietvakarius, o pačiose pietvakarinėse raseiniškių šnektose dar nėra galutinai susiformavęs ir gana sparčiai progresuoja.

Labiau kito nenuosekliai ir rečiau kirtį atitraukiančios šnektos, o intensyvesnio atitraukimo plote, pavyzdžiui, Krąžių šnektose, regis, jau nusistovėjusi stabili sistema. Čia pastebimų kirčiavimo pokyčių nėra.

7.4. Kadangi nustatyta, jog atitraukimo intensyvėjimo tendencijos susijusios ir su geografine šnektos padėtimi, palyginta, kokie yra gretimų šnektų skirtumai. Atskirai lyginti senesnių ir naujesnių tekstų duomenys.

7.4.1. Pagal senesnius tekstus ryškesnė atitraukimo intensyvumo riba dalytų tiriamąsias šnektas taip: Stragūtę (11,5%) ir Nemakščius (8,5%) reikėtų priskirti prie retai kirtį atitraukiančių šnektų, o Vidūklę (21,5%) ir Kražius (38,5%) – prie dažniau atitraukiančių (žr. 2 lentelę). Didelį Vidūklės ir Nemakščių šnektų skirtumą rodo u kriterijaus reikšmė, viršijanti kritinę (3,57), ir aukštas reikšmingumo lygmuo ($P < 0,001$).

Įdomu, kad pirmosios dvi šnektos atitraukimo atžvilgiu, galima sakyti, nesiskiria: apskaičiuotoji u kriterijaus reikšmė mažesnė už kritinę (0,83), o pasikliaujamieji intervalai visiškai sutampa. Tuo tarpu kitos grupės šnektų skirtumas daug didesnis ir statistiškai reikšmingas: Vidūklės ir Krąžių pasikliaujamieji intervalai nesusiliečia, u lygus 3,63, o reikšmingumo lygmuo $P < 0,001$. Vadinasi, prieš kurią laiką Vidūklė iš tikrųjų turėjusi daug rečiau atitraukti kirtį ir skirtis kirčiavimu nuo Krąžių.

Taigi tyrimo rezultatai patvirtino ankstesniųjų raseiniškių tarmės skirstymą į intensyvesnio ir sąlyginio atitraukimo plotus. Skirtumas tik tas, kad Nemakščiai, laikyti tarpine šnektą, bus visiškai nesiskyrę nuo kitų mažai kirtį atitraukiančių šnektų.

2 lentelė. Senesnių įrašų kirčio atitraukimo analizė

Šnektą	n	p (%)	int. (95%)	u	P
Stragūtė	200	11,5	7,4 ÷ 16,8	0,83	$P > 0,05$
Nemakščiai	200	8,5	5,0 ÷ 13,3	3,57	$P < 0,001$
Vidūklė	200	21,5	16,0 ÷ 27,9	3,63	$P < 0,001$
Kražiai	200	38,5	31,7 ÷ 45,6		

7.5. Dabartiniai duomenys iš esmės keičia šnektų hierarchiją. Pirmiausia atkreiptinas dėmesys, kad kirčio atitraukimo riba pasistūmėjo į pietus ir iš tiriamųjų šnektų statistiškai mažiau atitraukia tik Ežvilko šnektą. Ji reikšmingai skiriasi nuo artimiausios

sios Nemākščių šnektos: u kriterijaus reikšmė viršija kritinę (2,51), o pasikliaujamieji intervalai mažai tesusikerta (žr. 3 lentelę).

Nemākščiuose kirtis ir dabar atitraukiamas visai kaip Vidùklėje. Kad šių šnektų skirtumas nėra reikšmingas, patvirtina ir labai maža u kriterijaus reikšmė – tik 0,21; be to, visai sutampa pasikliaujamieji intervalai.

Krāžių ir Vidùklės skirtumas taip pat sumažėjęs; u kriterijaus reikšmė lygi 1,99, t.y. labai artima kritinei. Ši reikšmė išliko nepakitusi net ir apdorojant didesnę duomenų imtį.

3 lentelė. Naujesnių tekstų kirčio atitraukimo analizė

Šneкта	n	p (%)	int. (95%)	u	P
Eřžvilkas	200	20,5	15,1 ÷ 26,8	2,51	$P < 0,05$
Nemākščiai	200	32,0	25,6 ÷ 38,9	0,21	$P > 0,05$
Vidùklė	200	30,5	24,2 ÷ 37,4	1,99	$P < 0,05$
Krāžiai	200	40,5	33,6 ÷ 47,7		

7.5.1. Apibendrinant statistinius duomenis, galima daryti išvadą, kad dabar jau reikėtų skirti ne tris, o tik du kirčio atitraukimo plotus: retai kirtį atitraukiančias ir dažniau kirtį atitraukiančias šnektas. Tiesa, Vidùklės ir Nemākščių šnektose atitraukimas kol kas dar nėra toks nuoseklus kaip Krāžiuose, tačiau atsižvelgiant į šio reiškimo stiprėjimą galima manyti, kad ir šiose šnektose baigia susiformuoti kirčiavimo sistema, panaši į Kražių sistemą.

7.6. Kadangi konstatuota, jog esminio kiekybinio skirtumo tarp kirtį atitraukiančių šnektų, galima sakyti, nėra, buvo įdomu patikrinti, ar tiriamosios šnektos skiriasi atitraukimo modeliais. Tiksliau sakant, ištirti, ar atitraukimą galima nusakyti pagal fonetines galūnės ir skiemens, gaunančio atitrauktinį kirtį, savybes.

7.6.1. Pirmiausia statistiškai įvertinti atitraukimo iš trumpųjų ir cirkumfleksinių galūnių duomenys. Iš tikrųjų statistiniai duomenys rodo, kad, kaip ir sakoma sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnyje, kirtis daug dažniau atitraukiamas iš trumpųjų galūnių (plg. 4 ir 5 lenteles). Be to, šnektose, kuriose nėra stabilios atitraukimo sistemos, per tiriamąjį laikotarpį progresavo būtent šis atitraukimo tipas. Pavyzdžiui, Nemākščių senųjų ir naujųjų duomenų skirtumas labai didelis: u kriterijaus reikšmė siekia net 6,28. Šiek tiek mažesni Vidùklės ir Eřžvilko bei Stragūtės skirtumai. Krāžių šneкта, kaip ir anksčiau ištirtais atvejais, mažai tekišta ($u = 0,31$, o pasikliaujamieji intervalai sutampa).

4 lentelė. Atitraukimas iš trumpųjų galūnių

Šnektas	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	<i>int.</i> (95%)	<i>u</i>	<i>P</i>
Efžvilkas	100	24	16,0 ÷ 33,6		
Stragutė	100	12	6,4 ÷ 20,0	2,04	<i>P</i> < 0,05
Nemākščiai (1997)	100	54	43,7 ÷ 64,1		
Nemākščiai (1966/1973)	100	13	7,1 ÷ 21,2	6,28	<i>P</i> < 0,001
Vidùklė (1998)	150	54	45,7 ÷ 62,2		
Vidùklė (1965/1966)	150	37,3	29,6 ÷ 45,6	2,79	<i>P</i> < 0,01
Krāžiai (1999)	100	72	62,1 ÷ 80,6		
Krāžiai (1973)	100	69	58,9 ÷ 77,9	0,31	<i>P</i> > 0,05

7.7. Iš cirkumfleksinių galūnių visose tiriamose šnektose atitraukiama retai ir neuosekliai. Tokių atitraukimų skaičius beveik sutampa senuosiuose ir naujuosiuose tekstuose: visose šnektose *u* kriterijaus reikšmės mažesnės už kritinę, o imčių skirtumai statistiškai nereikšmingi. Galima tvirtai teigti, kad toks kirčio atitraukimas nebūdingas raseiniškių tarmei.

5 lentelė. Atitraukimas iš cirkumfleksinių galūnių

Šnektas	<i>n</i>	<i>p</i> (%)	<i>int.</i> (95%)	<i>u</i>	<i>P</i>
Efžvilkas	100	17	10,2 ÷ 25,8		
Stragutė	100	11	5,6 ÷ 18,8	1,02	<i>P</i> > 0,05
Nemākščiai (1997)	100	9	4,2 ÷ 16,4		
Nemākščiai (1966/1973)	100	6	2,2 ÷ 12,6	0,54	<i>P</i> > 0,05
Vidùklė (1998)	150	10	4,9 ÷ 17,6		
Vidùklė (1965/1966)	150	4	1,09 ÷ 9,9	1,41	<i>P</i> > 0,05
Krāžiai (1999)	100	9	4,2 ÷ 16,4		
Krāžiai (1973)	100	8	3,5 ÷ 15,2	0	<i>P</i> > 0,05

7.8. Patikrintas dar vienas tradicinio sąlyginio atitraukimo dėsnio teiginys, sakantis, kad į trumpuosius skiemenis kirtis atitraukiamas tik intensyvesnio sąlyginio atitraukimo plote. Kadangi tokių pavyzdžių užrašyta ir kitose raseiniškių tarmės vietose, palyginta, koks atitraukimo į trumpuosius ir ilguosius skiemenis santykis naujesniuose tekstuose.

7.8.1. Iš rezultatų matyti, kad į trumpąjį skiemenį atitraukiama visose tiriamose šnektose (žr. 6 lentelę). Tačiau Eřžvilko ir Nemākščių šnektoms vis dėlto būdingesnis atitraukimas į ilgąjį skiemenį: plg. Eřžvilkė į trumpąjį skiemenį atitraukiama 13,8% visų atitraukimo atvejų, į ilgąjį – 28,6%, o Nemākščiuose į trumpąjį skiemenį atitraukiama 23,3%, į ilgąjį – 38,6%. Šie skirtumai statistiškai reikšmingi. Nors abiejų šnektų pasikliaujamieji intervalai susikerta, u kriterijaus reikšmės viršija kritinę: Nemākščių $u = 2,18$, o Eřžvilko $u = 2,41$. Abiem atvejais reikšmingumo lygmuo yra $P < 0,05$.

Vidūklės šnekta vienodai dažnai atitraukia į trumpuosius ir ilguosius skiemenis: pasikliaujamieji intervalai susikerta, o u kriterijaus reikšmė tesiekia 0,60. Panaši padėtis ir Krāžių šnekteje. Vadinasi, šios dvi šnektos nesiskiria ar mažai skiriasi viena nuo kitos ne tik atitraukimo intensyvumu, bet ir atitraukimo modeliu.

6 lentelė. Naujesnių tekstų kirčio atitraukimo į trumpuosius ir ilguosius skiemenis analizės rezultatai

Šnekta	Atitraukta	p (%)	<i>int.</i> (95%)	u	P
Eřžvilkas	į trumpąjį	13,8	7,9 ÷ 21,7	2,41	$P < 0,05$
	į ilgąjį	28,6	19,6 ÷ 39,0		
Nemākščiai	į trumpąjį	23,3	14,8 ÷ 33,6	2,18	$P < 0,05$
	į ilgąjį	38,6	29,6 ÷ 48,2		
Vidūklė	į trumpąjį	27,8	18,8 ÷ 38,2	0,60	$P > 0,05$
	į ilgąjį	32,7	24,1 ÷ 42,3		
Krāžiai	į trumpąjį	32,9	25,3 ÷ 41,2	1,07	$P > 0,05$
	į ilgąjį	39,5	31,8 ÷ 47,6		

7.9. Statistinio tyrimo rezultatai patvirtina anksčiau išsakytą mintį, kad kirčio atitraukimas šiose šnektose ir, matyt, visoje raseiniškių tarmėje intensyvėja ir dar nėra galutinai susiformavęs. Aišku, kad kirtį nuosekliau atitraukiančių šnektų skirtumai nyksta. Mažiau atitraukiančiose kirtį šnektose atitrauktinių kirčių irgi daugėja, nors tikrojo sisteminio kirčio atitraukimo čia ir dabar nėra.

Kita svarbi išvada yra ta, kad dabar būtų netikslu skirti raseiniškių tarmės atitraukimo plotus pagal skiemenų fonetines savybes, kaip tai buvo daroma iki šiol. Iš tikrųjų tėra vienas kirčio atitraukimo modelis, tik šiaurinėje ir rytinėje tarmės dalyje jis nuoseklesnis, o einant į pietus atitraukimas ne toks intensyvus.

8. Remiantis šiais rezultatais, galima tvirtai teigti, kad raseiniškių kirčio atitraukimas atsirado ne dėl kokios kitos tarmės įtakos, o turėjo susiformuoti pačioje tarmėje. Reiškinių stiprėjimą irgi lėmė vidinės fonetinės priežastys. Išorės įtaka atmestina ir

dėl to, kad tendencijos atitraukti kirtį visai nestabdo bendrinė kalba, šiaip jau daranti didelį poveikį tarmės fonetikai ir prozodijai.

8.1. Pamatinė kirčio atitraukimo sąlyga turėjo būti ta pati kaip ir kitose žemaičių tarmėse. Raseiniškių tarmėje ilgosios nekirčiuotos galūnės yra sutrumpėjusios. A. Girdenio teigimu, kaip tik sutrumpėjus ilgesioms nekirčiuotoms galūnėms atsiradusios kaitos $-\bar{V} - \check{V}$ pradėjusios dubliuoti kirčio funkcijas: nesutrumpėjusi galūnė galėjusi būti tik kirčiuota, o sutrumpėjusi galūnė – tik nekirčiuota (Girdenis 1982, 182) – plg. raseiniškių pavyzdžius: *ká.rves* : *katišs* (vns. kilm.), *vī.tas* : *ki.tūōs* (vns. kilm.), *sá.ulī* : *ski.līē* (vns. vard.), *brúolis* : *gaidīs* (vns. vard.). Kadangi šių galūnių akcentinį kontrastą kompensavusios balsių opozicijos ($-e$: $-ie$ -, $-a$: $-uo$ -, $-i$: $-i$ - ir kt.), kirtis netekęs skiriamosios funkcijos ir tapęs tik nesutrumpėjusios galūnės požymiu. Prisdėjus ir kitoms morfologinėms bei intonacinėms aplinkybėms, galūnės kirčio funkcinė reikšmė dar susilpnėjusi ir jis lengvai galėjęs būti perkeltas į žodžio kamieną (Girdenis 1982, 183).

8.2. Viena iš morfologinių sąlygų, skatinančių atitraukti kirtį iš galūnės, yra polinkis išlyginti paradigmą ir apibendrinti koloninį žodžio formų kirtį. Reikia pasakyti, kad ši savybė būdinga ne tik raseiniškiams, bet ir kitoms lietuvių tarmėms (plg. Zinkevičius 1979, 90–93; Pabrėža 1981, 70–71; Girdenis 1982, 184–185; Bukantis 1984, 53; Mažiulienė 1996, 42–43).

Visame raseiniškių tarmės plote aiškiai linkstama baritoninio kirčiavimo žodžių, ypač dviskiemenių, kurių priešpaskutinio skiemens pagrindas ilgoji balsinė fonema, nekirčiuoti trumpojoje galūnėje. Tokių formų galūnės kirtis paprastai išlieka tuo atveju, jei frazės intonacija ar stiprus loginis kirtis pabrėžia būtent galinį skiemenį.

Formų analogija dažnai lemia ir atitrauktinio kirčio vietą. Nors esama įvairių išimčių, vis dėlto visose šnektose paprastai atitraukiama į tą skiemenį, kuris kaitant dažniausiai gauna kirtį³⁷, plg.: *kuṛ* (i) *āu* *āje* | *ré.iške* | *dē dēs nūs* (vns. gal. *dėdėsnis*) *mūōk,slūs* | *rē.ī.kē* \ *muokiet* // „kur jau ėjo, reiškia, didesnius mokslus, reikėjo mokėti“ (Stunguriai); *ana* *tē kēnā* \ (vns. gal. *tė.kėna*) *bieg* // „ji tekina bėga“ (Nemākščiai); *vīsī* | *priimblūoti* *žmūonis* | *svētīmī* \ (vns. gal. *svė.tīma*) *čē* // „visi priimtioti žmonės, svetimi čia“ (Petrāliškė); *daugā.uset* *pas* *mūs*³⁸ | *buwa* *kæturi* (dgs. gal. *kā.tu,rīs*) *skī.rēt* \ // „daugiausia pas mus buvo keturi skyriai“ (Várlaukis); *pāstatū* | (dgs. gal. *pā.sta,tūs*) | *nuḡrūove* | *nūvežī* // „pastatų nugriovė, nuvežė“ (Ópeniškės).

8.3. Ne mažiau svarbūs fonetiniai ir intonaciniai veiksniai. Reikia pasakyti, kad dažniau atitraukiama tuose žodžiuose, kurie kirčiuojami trumpojoje galūnėje. Kaip

³⁷ Apie šią tendenciją kai kuriose raseiniškių šnektose užsimena V. Vitkauskas, aprašydamas Kuršėnų tarmės kirtį. Jo nuomone, kuršėniškiai linkstą atitraukti kirtį į skiemenį, kuris dažniausiai gaunas pagrindinį senovinį kirtį, dėl pietinių kaimynų kurtuvėniškių ir kelmiškių įtakos (Vitkauskas 1960, 64).

³⁸ Prielinksnis *pas* tarmėje vartojamas su kilmininku. Galininkas šioje konstrukcijoje atsirado dėl bendrinės kalbos įtakos.

jau buvo minėta, atitraukimas iš ilgosios cirkumfleksinės galūnės daug retesnis, fakultatyvus ir dažniausiai nulemtas frazės intonacijos pobūdžio³⁹.

Silpnesnė savo akcentinėmis savybėmis trumpoji galūnė daug lengviau praranda kirtį. Ypač sunku kirčiuotą trumpąją galūnę išlaikyti frazės pabaigoje, tariamoje krin-tančia intonacija. Šioje pozicijoje esančių žodžių galūnės kirtis daug dažniau atitrau-kiamas į kamieną negu tų, kurie yra frazės centre.

8.4. Dar labiau trumposios galūnės akcentinės savybės silpnėja prieš kito žodžio pradžios kirtį, todėl neabejotinai prie kirčio atitraukimo prisideda ir dimocija – kir-čių išsklaidymas. Tai iš dalies patvirtina K. Jaunias teiginį, kad dimocija ir buvusi kirčio atitraukimo visose kalbose ir tarmėse priežastis (J a v n i s' 1897, 185; dar plg. G i r d e n i s 1982, 193). Kadangi greta nepatogu tarti du vienodų akcentinių savybių skiemenis, galūnės kirtis atitraukiamas į žodžio kamieną.

Galūnės kirtis tokioje pozicijoje gali išlikti tuo atveju, jei ją sustiprina kylanti fra-zės intonacija arba galiniam skiemeniui tenkantis stiprus loginis kirtis⁴⁰. Dažniausiai tarp atitrauktinio ir gretimo žodžio pirmojo skiemens kirčio paliekamas vieno nekir-čiuoto skiemens intervalas, t. y. kirčiuojama pagal chorėjo ritmą⁴¹. Tačiau jeigu žody-je yra daugiau negu du skiemenys, atitrauktinis kirtis paprastai tenka skiemeniui, kuris dažniau kirčiuojamas paradigmoje.

Kirčių išsklaidymo negalima paaiškinti atskiro žodžio fonetinėmis ar morfologi-nėmis ypatybėmis – jį lemia frazės struktūra bei kiti intonacijos veiksniai. Kadangi ankstesni tyrėjai, sprendžiant iš jų pateikiamų pavyzdžių, labiau rėmėsi izoliuotais žodžiais, o ne jų junginiais, tokio atitraukimo atvejų neužfiksavo. Naujaisi tyrimai rodo, kad kirčio atitraukimo užuomazgų reikėtų ieškoti ne izoliuotuose žodžiuose, o rišliame tekste.

8.5. Kad kirčio vietą gali nulemti frazės intonacija, yra pastebėjęs jau P. Jonikas, teigęs, jog kirtis dažnai iš savo vietos nukylas ekspresyviai, greitai kalbant (J o n i k a s 1932, 11). Aiškiausiai tą pagrindžia pietvakarinių šnektų, mažai atitraukiančių kirtį, duomenys. Remiantis užrašytais pavyzdžiais, galima daryti išvadą, kad:

1. Kirčių pagausėja pradėjus greičiau kalbėti. Galūnės labiau redukuojamos ir akcentinis žodžio centras perkeliamas į kamieną. Ypač dažnai atitraukiamas kirtis, kai kalbama apie greitą, staigų veiksmą. P. Joniko pastebėjimu, kirtis nukylas išta-riant žodį šaukiamai, staiga sušunkant (J o n i k a s 1939, 11). Taigi kirčio atitrauki-mas veikia kaip papildoma ekspresijos priemonė, pvz.: *šàlin\ ; šàlin\ / kùr_daba lèn-dì\ ! // „šalin, šalin, kur dabar lendi!“* (Várlaukis); *kùr_daba dèdì\ / pò_stalù\ ! // „kur*

³⁹ Plg. kitose žemaičių tarmėse kirtis taip pat dažniau lieka neatitrauktas iš ilgųjų galūnių (B u k a n t i s 1984, 53; P a b r è ž a 1981, 70).

⁴⁰ Dėl tų pačių priežasčių kirtis gali būti neatitraukiamas ir kitose žemaičių tarmėse (plg. G i r d e - n i s, R o s i n a s 1974, 190; B u k a n t i s 1984, 53; P a b r è ž a 1981, 70; 1984, 68).

⁴¹ Panašiai kirčiuotus ir nekirčiuotus skiemenis linkstama išdėstyti ir šiaurės žemaičių tarmėje, ir netgi bendrinėje kalboje (G i r d e n i s 1995, 236–237).

dabar dedi po stalu!“ (Nemākšĉiai). Dēl ekspresyvumo kirtis kartais gali būti atitrauktas ir iš akūtinės galūnės (plg. G i r d e n i s, M u r i n i e n ė 1998, 167, 2 išn.).

2. Kirtis neretai atitraukiamas emfazėje, pabrėžiant žodį⁴². Reikia pasakyti, kad raseiniškių tvirtinamoji, pabrėžiamoji intonacija paprastai būna kylanti ir staigiai krintanti (∨). Ši intonacija sustiprina pirmąjį žodžio skiemenį, kartais net pailgindama skiemens pagrindo garsus. Taip visas akcentinis krūvis tenka žodžio kamienui, o galinis skienu netenka kirčio ir redukuojamas. Taigi šiuo atveju kirčio atitraukimas yra viena iš žodžio aktualizavimo priemonių.

3. Tačiau sąlygas atitraukti kirtį sudaro ne vien tik emfazė. Ne mažiau svarbus intonacijos kritimas sakinio arba frazės pabaigoje. Tose pozicijose, kur nuleidžiamas balsas, sunkiau išstarti trumpą, tačiau kirčiuotą, t. y. kylančio tono, galūnę (plg. P a b r ė ž a 1984, 67). Pažymėtina, kad krintanti intonacija dažniau lemia kirčio atitraukimą paskutiniame frazės žodyje, esančiame prieš pauzę. Frazės viduryje, kur intonacijos kritimas mažesnis, dažniausiai veikia kiti minėti faktoriai.

Intonacijos įtaka aiškiai pastebima ir sąlyginio atitraukimo plotuose, tik čia atvirkščiai – kirtis dėl intonacijos gali likti savo vietoje. Kirtis paprastai neatitraukiamas emfazėje, jeigu žodžiui tenka stiprus loginis kirtis, pabrėžiantis galinį skiemenį. Be to, dažniausiai trumposios galūnės kirtį išlaiko žodis, esantis ne frazės gale ir tariamas ne krintančia intonacija.

9. Apibendrinant aptartuosius kirčio atitraukimo (ir neatitraukimo) atvejus, galima daryti išvadą, kad raseiniškių tarmėje kirčio atitraukimą lemia ne viena, o kelios kartu veikiančios sąlygos:

1. Sutrumpėjus ilgosioms galūnėms, galūnės kirtis nebeteko skiriamosios funkcijos.

2. Dėl paradigmos kirčio vietos apibendrinimo sumažėjo galūnių, galinčių turėti kirtį.

3. Frazės pabaigoje ir dviejų kirčių sandūroje trumposios galūnės kirtis dar susilpnėjo; šiose pozicijose dėl intonacijos ir polinkio išsklaidyti kirčius stiprėjo prieškirčiai, ypač ilgieji, skiemenys, perėmę dalį galūnės kirčio.

Šiaurinėse ir rytinėse šnektose, vadinamajame sąlyginio atitraukimo plote, atitrauktinis kirtis palaipsniui buvo apibendrintas ir ilguosiuose, ir trumpuosiuose skiemenyse. Pietvakarinėje tarmės dalyje, kur kirtis atitraukiamas nenuosekliai, dažniau atitraukiama į ilguosius skiemenis. Tiesa, čia atitraukimą lemia ne tiek skiemenų fonetinės savybės, kiek frazės intonacija.

Iš cirkumfleksinių galūnių visoje raseiniškių tarmėje atitraukiama daug rečiau. Šis reiškinys yra vėlesnis ir dažniausiai priklauso tik nuo intonacinių veiksnių.

⁴² Emfazės poveikis kirčio atitraukimui nustatytas ir šiaurinėse žemaičių tarmėse, tik ten santykis atvirkščias – emfazėje kirtis iš galūnės neatitraukiamas (B u k a n t i s 1984, 53; P a b r ė ž a, 1984, 63).

SHIFT OF STRESS FROM ENDINGS IN THE SOUTH ŽEMAITIAN DIALECT OF RASEINIAI

Summary

The analysis of texts and the results of statistical research indicate that the classification of the South Žemaitian Raseiniai dialects according to the type of shift of stress from endings is not precise and fixed. Evidence of shift of stress from endings may be found in the entire dialect area, only in the northern and eastern parts of the area it is more regular and in the southern part it is less regular and less thoroughgoing.

The research demonstrates that the types of stress shift that are typical of the Raseiniai dialect cannot be integrated into one common rule and that shifts of stress are still in the process of taking place. Most frequently the stress is retracted from the ending with a short vowel. Shift of stress from a long circumflex ending is much less common; it is optional and is mostly a result of phrasal intonation.

Shift of stress from endings in the dialect under consideration follows the same pattern. The analysis of cases of shift of stress leads one to conclude that it is due to a number of factors:

1. In cases when a long unstressed ending is shortened, the word final stress becomes irrelevant and loses its distinctive function. After the stress loses some of its functions, it can be more freely retracted from the ending to any other syllable in the word.

2. The number of stressed short endings is reduced due to the position of the accent in the syllable which is usually stressed in the paradigm. From short endings the stress is retracted to another syllable which may take the stress in the course of inflection.

3. Stress clash avoidance is defined as the occurrence of two stresses in adjacent syllables. This speeds up the process of shift of stress. If two adjacent syllables receive the stress, the pronunciation (or articulation) of such a word or a two-word sequence usually becomes more complicated. That is why the final stress is retracted to another syllable (preceding the ending). Quite often the stressed syllable is followed by an unstressed syllable and then by a stressed again, i.e. there occurs an interval between stressed and unstressed syllables. In the case of a polysyllabic word with more than two syllables, the retracted stress falls on the syllable which is usually stressed in the word paradigm.

4. Intonation also exerts an influence on stress shift. In a phrase with a falling intonation the stress on the short ending, which is at the end of the phrase (which is less meaningful there), is more likely to move to another syllable than to preserve its original position. The stress falling on the final word in the sentence is more likely to be retracted to another syllable, than that in mid-position words.

Apart from these factors, the dialect stress shift may be due to highly expressive and rapid speech when the significance of a word or a phrase may be emphasized by the logical accent.

Due to the reasons specified above, one may conclude that the cases of shift of stress from short endings to other syllables are on the increase and thus reflect the latest trend in this sphere of phonetics. Shift of stress from long endings is occasional and may be explained mostly by the specific intonational pattern of the phrase.

LITERATŪRA

Bukantis 1984 – Й. Букантис, Фонология южножемайтского Варняйского говора: Дисс. канд. филол. наук, I, Вильнюс.

Girdenis A., 1966, Mažeikių (šiaurės vidurio dounininkų) tarmės pokirtinių skiemenų priegai-
dės, – Klb XIV 57–71.

- Girdenis 1982 – A. Гирденис, Опыт морфонологической интерпретации северожемайтской аттракции ударения, – Blt XVIII (2) 179–188.
- Girdenis A., 1992, Protezės ištakos – išorės sandhyje, – Jono Kazlausko diena: istorinės gramatikos dalykai (konferencijos programa ir tezės), Vilnius, 8–9.
- Girdenis A., 1995, Teoriniai fonologijos pagrindai, Vilnius.
- Girdenis A., 1996, Taip šneka tirkšliškiai: (Šiaurės žemaičių telšiškių tarmės tekstai su komentarais), Vilnius.
- Girdenis A., L. Murinienė, 1998, Kirčio atitraukimas iš akūtinių galūnių ir jo raida rytinėje šiaurės žemaičių tarmėje, – Blt XXXIII (2) 167–174.
- Grinaveckis V., 1961, Kirčio atitraukimas ir nukėlimas lietuvių kalbos tarmėse, – LKK IV 117–140.
- Grinaveckis V., 1965, Kirčio atitraukimas lietuvių kalbos tarmėse, – Kirčiavimo mokymas aštuonmetėje mokykloje, Vilnius, 50–55.
- Grinaveckis V., 1973, Žemaičių tarmių istorija: (Fonetika), Vilnius.
- Grinaveckis V., 1973a, Kirčiavimo sistemos reikšmė kirčio atitraukimui, – Blt IX (2) 151–160.
- Grinaveckis V., 1978, Dėl kelių kirčio atitraukimo atvejų, – Kalbos garsai ir melodika, Vilnius, 24–33.
- Grinaveckis V., 1991, Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo klausimai, Vilnius.
- Явнис' 1897 – К. Явнисъ, Языкъ: Поневѣжскіе говоры литовскаго языка, – Памятная книжка Ковенской губернии на 1898 годъ, Ковна, 174–228.
- Jonikas P., 1939, Pagramančio tarmė, Kaunas.
- LKA II – Lietuvių kalbos atlasas, II, Fonetika, Vilnius, 1977.
- Mažiulienė I. I., 1996, Centrinės šiaurės žemaičių tarmės prozodija: Instrumentinis ir sociolingvistinis tyrimas, – Klb XLV (1) 5–115.
- Pabrėža J., 1981, Kirčio atitraukimo svyravimai šiaurės žemaičių tarmėje, – Klb XXXII (1) 66–73.
- Pabrėža J., 1984, Kirčio atitraukimo ir sakinio intonacijos ryšys šiaurinėse žemaičių tarmėse, – Klb XXXV (1) 61–71.
- Vitkauskas V., 1967, Kuršėnų tarmės kirtis ir priegaidė, – LKK III 61–76.
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1979, Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos, – Klb XXVIII (1) 34–35.
- Zinkevičius Z., 1994, Lietuvių kalbos dialektologija, Vilnius.